

جانانان بلوم

جاده ابریشم
یا جاده کاغذ؟^۱

ترجمه فاطمه ذرعلی

درست یک قرن پیش، زمین‌شناس و محقق اتریشی به نام فردیناند فون ریشتنهوفن^(۱) (۱۸۳۳-۱۹۰۵) اصطلاح «جاده ابریشم» را باب کرد، که دال بر شبکه‌ای از راه‌هاست که چین و اروپا را از قرن سوم پیش از میلاد تا قرن نهم / پانزدهم به هم وصل می‌کرد. ابریشم، که از اواخر دوره چو^(۲) (ح ۱۰۵۰-۲۵۶ ق م) با غرب مبادله می‌شد، تنها یکی از اقلامی بود که در این مسیر داد و ستد می‌شد. سنگ یشم را پیش از دوره شانگ^(۳) (ح ۱۶۰۰-۱۰۵۰ ق م) از آسیای مرکزی و ظروف بلوری را در دوره کین^(۴) از حوزه مدیترانه (۲۰۶-۲۲۱ ق م) به چین آوردند.^۲ بازرگانان سفالینه‌های نفیس چین را در دوره عباسیان در قرن سوم / نهم به عراق وارد کردند و ظروف منقوش زیرلعابی اسلامی و نیز کبالت ایرانی را به چین فرستادند، که الهام‌بخش تحول در فن تولید سفالینه‌های سفیدآبی چینی بود.^۳ اما شاید مهم‌ترین کالایی که در این مسیر مبادله می‌شد کاغذ بود؛ کالایی که در آن زمان بسیار بیشتر از ابریشم و یشم و شیشه در تمدن بشر جا باز کرده بود.

کاغذ، که توده‌ای از الیاف سلولزی است که آن را در آب می‌کوبیدند و سپس بر سطحی صاف جمع و خشک می‌کردند، قرن‌ها پیش از میلاد در جنوب شرقی چین ابداع شد.^۴ این ماده، که در اصل برای بسته‌بندی استفاده می‌شد، در آغاز تاریخ میلادی برای نوشتن به کار رفت؛ و این زمانی بود که فهمیدند این ماده نسبتاً ارزان و محکم و انعطاف‌پذیر جانشینی عالی برای نوارهای باریک یا ورقهای بامبو، که تا آن روز برای نوشتن به کار می‌رفت، یا بافته‌های ابریشمی است که برای تصاویر بزرگ‌تری چون نقشه و نقاشی استفاده می‌شد. اگرچه چینیان در آغاز کاغذ را از ضایعات الیاف تهیه می‌کردند، زود دریافتند که کاغذ را می‌توان از پوسته داخلی تنه درختانی چون بامبو، توت، و خیزران نیز، که در آب‌وهوای مرطوب جنوب شرقی چین می‌روید، درست کرد. از آن پس، استفاده از ضایعات الیاف در کاغذسازی تقریباً منسوخ شد.

راهبان بودایی و مبلغان دینی که این فرآورده جدید را برای استنساخ احکام شرعی و دیگر متون بودایی به کار می‌بردند، کاغذ و صنعت ساخت آن را از زادگاهش به کره و ژاپن و آسیای مرکزی بردند؛ ولی در راه هند،

اصطلاح جاده ابریشم در اواخر سده نوزدهم به راه‌های تاریخی میان چین و اروپا اطلاق شد. اما برخلاف آنچه از این نام برمی‌آید، مهم‌ترین کالایی که از این طریق مبادله می‌شد کاغذ بود نه ابریشم. کاغذ را قرن‌ها پیش از میلاد چینیان ابداع کردند و بعدها مردمان آسیای مرکزی فن ساخت و کیفیت آن را بهبود بخشیدند. تا پیش از سده‌های نخست میلادی، کتاب به شکل طومار بود و از آن پس، شکل صحیفه (کدکس) رایج شد. جفت لوح چوبی پوشیده از موم و بسته با لولا نیز صورت دیگر کتاب بود.

پیش از رواج کاغذ، اوراق ساقه پایروس در مصر و پوست در دیگر نقاط جهان ماده نوشتنی رایج بود.

مسلمانان در قرن اول / هفتم که آسیای مرکزی را فتح کردند با کاغذ آشنا شدند و آن را به آسیای غربی و حوزه مدیترانه و اروپا بردند. در قرن دوم / هشتم، با گسترش امور دیوانی در دستگاه خلافت عباسی، نیاز به کاغذ فزونی یافت. در آن زمان، بغداد بازار مهمی به نام سوق الوراقین (بازار کتاب‌فروشان) داشت. از قرن چهارم / دهم به بعد، کاغذ نقش مهمی در شکوفایی علم و ادب در کشورهای اسلامی داشت.

اروپاییان کاغذسازی را از مسلمانان اندلس آموختند و مدتی بعد، ایتالاییان کاغذهایی ظریف و ارزان ساختند. با این حال، در اروپای قرون وسطا کتاب بسیار نادر و گران‌قیمت بود.

پس از حمله مغول، تجارت در مسیر میان چین و کشورهای غربی دوباره رونق یافت؛ البته درست نمی‌دانیم که آیا این رونق ارتباط عامل اصلی تحول در صنایع کاغذ و چاپ بود یا نه. فن چاپ در قرن هشتم میلادی در چین به کار می‌رفت و در قرن پانزدهم به طرز ناشناخته وارد اروپا شد. در هر صورت، مسیر تجاری‌ای که چین را به غرب آسیا و کشورهای حوزه مدیترانه متصل می‌کرده نقش مهمی در تاریخ بشر داشته؛ اما مهم‌ترین کالایی که از این طریق مبادله می‌شده کاغذ بوده است نه ابریشم. از این رو، بهتر است آن را «جاده کاغذ» بخوانیم.

(1) Ferdinand von Richthofen

(2) Zhou

(3) Shang

(4) Qin

زادگاه بود، متوقف شدند. آب و هوای خشک آسیای مرکزی تفاوت بسیاری با منطقه نیمه گرمسیری جنوب شرقی چین داشت و کاغذسازان ناگزیر شدند برای تهیه محصول خود ماده‌ای جدید بیابند. چنین می‌نماید که کاغذسازان آسیای مرکزی نخستین کسانی بودند که برای ساخت کاغذ مجدداً به ضایعات منسوجات، که از الیاف گیاهی‌ای چون پنبه و کتان به دست می‌آمد، روی آوردند. استفاده از الیاف حیوانی‌ای چون پشم و ابریشم در کاغذسازی ممکن نبود.^۵ ساخت کاغذ از الیافی که یک بار در جریان تولید آماده‌سازی شده ساده‌تر است؛ زیرا آن الیاف نیاز کمتری به کوبیدن دارد. احتمالاً کاغذ و دانش ساخت آن را زایران بودایی به هند آوردند؛ اما بر خلاف دیگر نقاط، ساخت کاغذ برای هزاره‌ای دیگر در انحصار هندیان ماند.^۶

تا پیش از ورود اسلام، کاغذ در آسیای غربی و کشورهای حاشیه مدیترانه ناشناخته بود. در این سرزمینها، به رسم قدیم برای نوشتن از پایروس و پوست استفاده می‌کردند. پایروس، که کاربردش دست‌کم از ۳۰۰۰ سال پیش از میلاد در مصر سابقه داشت، از گیاهی تهیه می‌شد که در سواحل رود نیل می‌روید. ساقه‌های این گیاه را به صورت نوار از درازا می‌بریدند و این نوارها را در دو لایه عمود بر هم پهلوپهلوکنار هم می‌چیدند و به وسیله صمغی که از خود گیاه ترشح می‌شد به هم می‌چسباندند (ت ۱). صفحات مجزا را به صورت طومار به هم وصل می‌کردند؛ مصریان آن را از راست به چپ و یونانیان، که این کالا را وارد می‌کردند، آن را از چپ به راست باز می‌کردند. یونانیان پایروس را خارتس^(۵) می‌خواندند، که در بسیاری از زبانهای امروزی به واژه کاغذ تبدیل شده است؛ مانند کارت^(۶) (کاغذ به زبان ایتالیایی) یا کارت و چارت به زبان انگلیسی. رومیان این گیاه را با واژه لاتینی پایروس نامیدند، که آن هم به بسیاری از واژه‌های مرتبط به کاغذ، مانند پیپر^(۷) در انگلیسی و پاپیر^(۸) به فرانسه و آلمانی و پاپل^(۹) به اسپانیایی، تغییر یافته است. بیلیوس^(۱۰)، نام یونانی طومار پایروس، نیز به واژه‌هایی از بیبل^(۱۱) تا بیبلیوگرافی^(۱۲) تبدیل شده است؛ در حالی که معادل لاتینی آن، ولومن^(۱۳) به واژه‌هایی چون والیوم^(۱۴) و ولیوت^(۱۵) تغییر یافته است. پاگینا^(۱۶)، اصطلاح لاتینی برای ستونی از متن در طومار پایروس، به صورت پیج^(۱۷)

انگلیسی درآمده؛ و لیبر^(۱۸)، که در اصل نام لاتینی پوست درخت است، به واژه لاتینی رایج برای کتاب بدل شده است. اگرچه معمول‌ترین شکل کتاب همان طومارهای پایروس بود، در سده‌های نخستین میلادی نوع جدیدی کتاب پدید آمد با ورقهای تاشده جدا از هم که از یک سمت به هم دوخته بود. اینها را با عنوان صحیفه (کُدکس)^(۱۹) می‌شناختند که لفظ لاتینی کُنده چوب بود.

پوست^(۲۰) که لفظش [(پارشمن)] برگرفته از شهر پرگامون^(۲۱) واقع در غرب آناتولی است، وسیله دیگری برای نوشتن بود که در عهد قدیم کاربردی گسترده داشت (ت ۲). پوست را از جلد حیوانات تهیه می‌کردند؛ بدین صورت که ابتدا جلد را در آب آهک می‌خیساندند و گوشت و مو را از آن می‌زدودند. سپس آن را روی قاب می‌کشیدند و خشک می‌کردند. پوست نوشتنی را عبریان ساها در استنساخ تورات به کار می‌بردند. ورقه‌های پوست را، که از جلد حیوانات قربانی شده تهیه می‌شد، به هم می‌دوختند و به صورت طوماری بلند درمی‌آوردند و متن مورد نظر را روی آن می‌نوشتند. از آنجا که برای تهیه پوست نوشتنی، همواره بایست حیوانی کشته می‌شد، پوست به مراتب گران‌تر از کاغذ پایروس بود؛ در عوض، برخلاف پایروس که تنها در مصر تولید می‌شد، در همه جا در دسترس بود. از آن گذشته، دوام آن در اوضاع محیطی مختلف بیشتر از پایروس بود؛ به خصوص هنگامی که در قطع نسخه‌های خطی تهیه می‌شد، در مقایسه با نسخه‌های تاشده پایروس که در محل تاشدگی به سرعت فرسوده می‌شد، مقاومت بیشتری داشت.

خاستگاه نسخه‌پردازی به شیوه صحیفه بسیار محل بحث است و هنوز روشن نیست که آیا غلبه چنین شیوه‌ای در کشورهای حاشیه مدیترانه با گسترش مسیحیت رابطه‌ای مستقیم داشته یا نه.^۷ به مدتی در حدود هزار سال، الواح چوبی را که با لایه‌ای موم می‌پوشاندند و جفت‌جفت با لولا به هم می‌بستند، برای ثبت وقایع و یادداشتهای روزانه به کار می‌بردند. این الواح شکل متقدم نسخه‌های پوستی بود. استفاده از نسخه پوستی نوشتن بر هر دو سطح برگه را ممکن می‌کرد (که در طومارها امکان‌پذیر نبود)؛ و این ویژگی به خواننده امکان می‌داد بدون باز کردن کل کتاب متن مورد نظر خود را بیابد. با ظهور اسلام، قطع صحیفه در آسیای غربی و کشورهای

(18) liber

(19) codex

(20) parchment

(21) Pergamon

(5) Khartes

(6) carta

(7) paper

(8) papier

(9) papel

(10) biblios

(11) bible

(12) bibliography

(13) volumen

(14) volume

(15) volute

(16) pagina

(17) page

به جای گذاشت که به زبانهای سغدی و عربی و چینی روی چرم و چوب و کاغذ نوشته شده بود و پژوهشگران شوروی سابق آنها را در محوطه خارجی کالای مُغ^(۲۲) یافتند. ۱۰ چند دهه بعد، در سال ۷۶۲م، سلسله جدید عباسیان پایتخت امپراتوری اسلامی را از دمشق به بغداد در عراق منتقل کرد و به سبب افزایش تشریفات دیوانی در این کانون جدید شرق، ثبت مدارک ضرورت یافت؛ و همین، راه را برای انتشار سریع کاغذ در کشورهای اسلامی باز کرد.

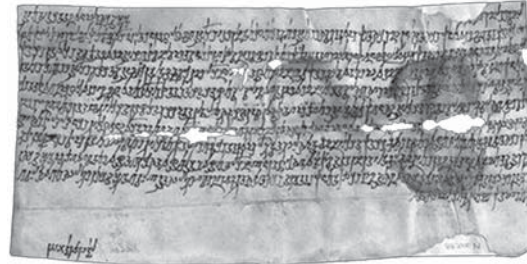
از اواخر قرن دوم/هشتم، تولید کاغذ در بغداد آغاز شد. بازاری به نام سوق الوراقین [بازار کتابفروشان] مایه مباحثات این شهر بود. این بازار خیابانی بود که در دو جانب آن بیش از صد حجره کاغذ و کتابفروشی قرار داشت. کاغذسازی از عراق به سوریه و سپس به مصر و از طریق شمال آفریقا به مغرب و در نهایت به اسپانیا رسید. نخستین استفاده از کاغذ در اسپانیا را جهانگردی در قرن دهم میلادی گزارش کرده است. نخستین اوراق کاغذ «عربی» در کتابهای مسیحی اسپانیا در اواخر قرن دهم میلادی پدید آمد، که جانشین پوست معمولی اما گران قیمت شد. سرانجام دیگر اروپاییان صنعت ساخت کاغذ را از مسلمانان اسپانیا [اندلس] آموختند؛ به خصوص هنگامی که مسیحیان شروع به اشغال بخش عظیمی از شبه جزیره ایبری کردند و به ابزاری برای ثبت اسناد و عناوین نیاز داشتند. همچنین در سبسیل و ایتالیا، بازرگانان و محضرداران از اواخر سده های یازدهم و دوازدهم میلادی شروع به استفاده از کاغذ کردند؛ اگرچه صنعت کاغذسازی تا قرن سیزدهم میلادی نه از اندلس و نه از هیچ نقطه دیگری از جهان عرب به آنجا وارد نشده بود. به محض اینکه ایتالیاییها فن کاغذسازی را آموختند، به سرعت کاغذ ظریفی با کیفیت مرغوب و بسیار ارزان تر از هر جای دیگر تولید و به بازارهای شمال آفریقا و غرب آسیا صادر کردند.

اگر نه هیچ، تعداد بسیار کمی از نوشته های کهن اسلامی روی کاغذ به قطع اولیه شان به جا مانده است؛ اگرچه بسیاری از متون نوشته بر کاغذهای قدیمی بازنویسی و در طول قرن ها حفظ شده است. حفاریهای باستان شناسی در مصر نشان می دهد که از حدود سده های سوم/نهم و چهارم/دهم، کاغذ به گونه ای فزاینده جای پاپیروس را

۱. (پایین) نامه ای بر پوست از شاه کروراینا به فرماندار محلی در نیا، قرن ۳-۴ میلادی، کتابخانه بریتانیا
۲. (بالا) قرآن بر پوست، قرن دوم/هشتم و سوم/نهم، موزه ملی دهلی نو

(24) Kala-i Mug

حاشیه مدیترانه به منزله صفحه آرابی برتر برای کتابها، به خصوص انجیل، تثبیت شد. استثنا در این زمینه متون عبری بود که نوشتن آنها بر طومارهای پوستی ادامه یافت. اسناد سیاسی را نیز همچنان بر طومارهای عمودی پاپیروس می نوشتند. اولین نسخه کامل قرآن را بر پوست نوشتند؛ اگرچه پاپیروس، که در آن زمان در مصر (که در سال ۶۴۱م به تصرف سپاه اسلام درآمد) تولید می شد، همچنان برای ثبت وقایع، نامه نگاری، و برات کاربرد داشت.^۸ مسلمانان با به کارگیری قطع افقی (بیاض)، کتاب آسمانی خود را به لحاظ ظاهری از انجیل متمایز کردند (ت ۳).

هنگامی که سپاه اسلام در اواخر قرن یکم/هفتم و اوایل قرن دوم/هشتم سرزمینهای آسیای مرکزی را فتح کرد، مسلمانان نخستین بار با کاغذ آشنا شدند. معروف است که سپاهیان اسلام در سال ۷۵۱م در جریان جنگ تالاس^(۲۲) کاغذسازان چینی را اسیر کردند؛ اما در صحت این گفته جای تردید است، چرا که کاغذ را از قرن ها پیش از آن در آسیای مرکزی می شناختند و تولید می کردند. مثلاً باستان شناسان کیسه نامه ای پیدا کرده اند حاوی نامه هایی نوشته بر کاغذ به نشانی بازرگانی در سمرقند در قرن چهارم.^۹

(22) Talas

دواستیح^(۲۳) فرمانروای پنج کنت در سغدیه (تاجیکستان امروزی)، پیش از تسخیر آن به دست اعراب در سال ۷۲۲م، مجموعه ای از ۷۶ دست نوشته از خود

(23) Devastich

گرفته بوده و از میانه قرن چهارم/دهم، پاپیروس را دیگر به ندرت به کار گرفته‌اند. در همین زمان، کاغذ نقش مهمی در شکوفایی فوق‌العاده آفرینشهای ادبی در کشورهای اسلامی داشته است. افزایش شمار متون شناخته از اواخر سده‌های دوم/هشتم و سوم/نهم در عراق گواهی بر فرهنگ ادبی فعال در شهرهای مهم قلمرو عباسیان است. چنان‌که انتظار می‌رود، بسیاری از نوشته‌های به‌جامانده از این دوره به علوم اسلامی و معارف وابسته به آن، همچون سیره پیامبر [(ص)] و تاریخ صدر اسلام، صرف و نحو عربی و اشعار عربی پیش از اسلام اختصاص دارد که محققان را در درک بهتر مفاهیم قرآن یاری می‌کند. موضوعات غیردینی جدید، مانند جغرافیا، نجوم، پزشکی، ریاضیات، و ادبیات از قرن سوم/نهم جای خود را در معارف عرب باز کردند. در حقیقت، قدیمی‌ترین نسخه شناخته از داستانهای عامیانه که امروز آنها را به نام «شبهای عربی» می‌شناسیم، در قرن سوم/نهم در مصر یا روسیه استنساخ شد؛ زمانی که انواع جدید ادبیات عامیانه را نیز به بهایی ارزان بر کاغذ می‌نوشتند.

چنین متونی نشان می‌دهد که کاربرد کاغذ در این زمان فراگیر شده بود. نه تنها مسلمین، بلکه مسیحیان و یهودیان نیز از کاغذ استفاده می‌کردند. عقیده بر آن است که قدیمی‌ترین دست‌نوشته کاغذی عربی نسخه‌ای از حکمت پدران^{۱۲} است که آن را در حدود سال ۱۸۴ق/۸۰۰م در دمشق نوشته‌اند.^{۱۳}

صدها هزار از اسناد متعلق به سده‌های سوم/نهم تا هفتم/سیزدهم که در قرن سیزدهم/نوزدهم در جنازه^(۲۵) یا خزانه کنیسه بن عذرا^(۲۶) در قاهره کشف شده است، نشان‌دهنده رشد روزافزون استفاده از کاغذ در روابط تجاری کشورهای حاشیه مدیترانه است که آن را برای مراسلات، قراردادهای، فهرست اموال، و ثبت اسناد خود به کار می‌بردند.^{۱۵}

کتابخانه واقع در قرطبه، متعلق به خلیفه حکم ثانی [(حک ۳۵۰-۳۶۶ق)]، از امویان اندلس، به داشتن ۴۰۰،۰۰۰ نسخه شهره بود که بیشتر آنها را بر کاغذ نوشته بودند. از وجود کتابخانه‌هایی از این دست در قاهره و شیراز سده‌های میانه هم خبر داده‌اند.^{۱۶} اگر درباره تعداد شگفت‌آور کتابهای این کتابخانه‌ها ده برابر یا حتی بیشتر اغراق کرده باشند، همچنان گواهی

است بر شکوفایی فرهنگ نوشتن در کشورهای اسلامی در طول سده‌های میانه که بر اثر افزایش تولید کاغذ ممکن شده بود. در عوض در اروپای مسیحی، کتب خطی بسیار نادر و گران‌قیمت بود. مثلاً کتابخانه صومعه قسطنطنیه در قرن پنجم/یازدهم تنها دوازده جلد کتاب داشت که هشت نسخه از آنها روی کاغذ نوشته شده بود؛ و کتابخانه سوربن، که به فاخرترین کتابخانه جهان مسیحیت شهرت داشت، در سال ۱۳۳۸م تنها ۳۳۸ جلد کتاب برای خواندن در محل کتابخانه و ۱۷۲۸ جلد برای امانت دادن داشت؛ اگرچه از این تعداد ۳۰۰ جلد را مفقود گزارش کرده‌اند.^{۱۷}

قدیمی‌ترین کتاب کامل عربی شناخته نوشته بر کاغذ، به تاریخ ۸۴۸م، اخیراً در کتابخانه اسکندریه در مصر کشف شده است. پس از آن، نسخه معروفی است از سال ۸۶۶م که در کتابخانه دانشگاه لیدن^(۱۷) نگهداری می‌شود. این کتاب درباره نواذر لغات در احادیث پیامبر [(ص)] است. این دو نسخه به سبب تاریخ بسیار دقیقشان ارزش بسیاری دارد؛ ولی در همان زمان، هزاران نسخه مشابه دیگر نیز باید تولید شده باشد. با این حال، مسلمانان باید به کاغذ ابتدا به دیده شک نگریسته باشند؛ زیرا نسخه‌های قرآن را تا قرن چهارم/دهم همچنان بر پوست می‌نوشتند. قدیمی‌ترین نسخه تاریخ‌دار قرآن روی کاغذ احتمالاً در سال ۳۶۱ق/۹۷۱-۹۷۲م در ایران و به خط علی بن شاذان رازی کتابت شده است. چنان‌که از نام این کاتب پیداست، از اهالی ری بوده است. این نخستین نسخه کاغذی قرآن است که به جای خط فاخر کوفی، که خط رایج کتابت قرآن بر پوست بود، آن را به خطی پیوسته شبیه به خطی نوشته‌اند که کاتبان آن روزگار در کتابت متون ادبی به کار می‌بردند. در این زمان، کتابت قرآن بر کاغذ رواج یافت؛ در مغرب و اندلس، استفاده از پوست در چندین قرن بعد نیز همچنان تداوم یافت؛ طی سده‌های بعد، دامنه خوشنویسی گسترش بیشتری یافت و خوشنویسان خطوط پیوسته‌تری برای نوشتن قرآن و دیگر متون کاغذی به کار گرفتند که تحولاتی در هنر خوشنویسی کشورهای اسلامی به دنبال آورد.^{۱۸}

در قرن هفتم/سیزدهم، مغولان آسیای مرکزی و غربی را تصرف کردند و بار دیگر تجارت در مسیری که چین را به کشورهای غربی متصل می‌کرد رونق گرفت؛

(27) Leiden

(25) geniza

(26) Ben Ezra

و پس از آن، در زمان صلح، تبادل کالاها و اندیشه‌ها با آزادی نسبی انجام می‌شد. در این زمان، کاغذسازان کشورهای اسلامی، به‌خصوص در ایران و عراق، فنون مربوط را برای ساخت صفحات بزرگ‌تر و ظریف‌تر کاغذ بهبود بخشیدند. این کاغذها نه تنها برای ساختن نسخه‌های فاخر، بلکه برای طراحی در اختیار هنرمندان و طراحان قرار می‌گرفت. به‌راستی گمراه‌کننده است اگر گمان کنیم که افزایش ارتباطات بین شرق و غرب، که اسناد آن در اقسام بسیاری از وسایط و فنون در دست است، موجب این توسعه فنی و فکری در کشورهای اسلامی شد؛ ولی پاسخ چنین سؤالی [یعنی چیستی عامل این توسعه] هنوز خوب تبیین نشده است.^{۱۹} می‌توان ثابت کرد که فنون خاصی مانند گرده‌زنی و ترسیم نقشه و طرح روی کاغذ شطرنجی مسیر آسیا و اروپا را درنوردیده و از شرق به غرب گذر کرده است؛ ولی در مورد چگونگی پیدایش مهم‌ترین فن در این زمینه، یعنی صنعت چاپ، به‌خصوص از نوع متحرک آن، هنوز جای بحث است. ظاهراً این فن در قرن پانزدهم میلادی به طرزی ناشناخته وارد اروپا شد؛ اگر چه صنعت چاپ از قرن هشتم میلادی در چین استفاده می‌شد و چاپ از نوع متحرک آن از قرن یازدهم میلادی در آنجا رواج داشت. از آنجا که استفاده از چاپ در کشورهای اسلامی تا قبل از قرن دهم / شانزدهم به موارد اندکی محدود می‌شود و هیچ‌یک از آنها شامل چاپ کتاب نمی‌شود، تصور هر گونه ارتباطی بین توسعه صنعت چاپ در چین و اروپا ناممکن می‌نماید.

زمانی که اروپاییان تحقیق در تاریخچه کاغذ را آغاز کردند، ابتدا بسیار سردرگم شدند؛ زیرا همه واژه‌هایی که به گونه‌ای با کاغذ ارتباط داشت از واژه‌های لاتینی و یونانی پایپروس مشتق می‌شد و آنان تصور کردند که کاغذ باید به گونه‌ای با پایپروس نسبت داشته باشد. نخستین بار که اروپاییان در قرن شانزدهم با کاغذهای چینی و ژاپنی مواجه شدند، گمان می‌کردند که مردمان شرق آسیا تهیه کاغذ را به گونه‌ای از مصریان باستان آموخته‌اند. با گذشت زمان، سرانجام این مسئله روشن شد؛ اما در این میان نقش محوری کشورهای اسلامی در انتقال فن ساخت کاغذ از آسیا به اروپا فراموش شد.

فون ریشته‌وفن مطمئناً به‌درستی بیان کرده که مسیر تجاری‌ای که چین را به غرب آسیا و کشورهای حاشیه

مدیترانه متصل می‌کرده نقش مهمی در تاریخ بشریت داشته است؛ ولی این تصور او که ابریشم مهم‌ترین کالای تجاری این مسیر بوده خطاست. در این تحقیق کوتاه در تاریخ یکی از مهم‌ترین کالاهایی که از آسیا به اروپا برده می‌شد، ولی کمتر به آن توجه کرده‌اند، بر آنیم که شاید وقت آن رسیده باشد که در اندیشه اصلی او طوری بازنگری کنیم که اهمیت نسبی کالاها و اندیشه‌های تبادل شده در این مسیر را در بر گیرد. در این زمینه، صحیح‌تر آن است که این مسیر «جاده کاغذ» شناخته شود. □

کتاب‌نامه

- Abbott, Nabia. "A Ninth-Century Fragment of the Thousand Nights: New Light on the Early History of the Arabian Nights." In: *Journal of Near Eastern Studies*, no. 8/3 (1938), pp. 129–164.
- Blair, Sheila S. *Islamic Calligraphy*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2006.
- Bloom, Jonathan M. "Paper: The Transformative Medium in Ilkhanid Art and Architecture" In: *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff, Leiden, E. J. Brill, in press.
- . *Paper Before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World*, New Haven, Yale University Press, 2001.
- Carswell, John. *Blue and White: Chinese Porcelain and Its Impact on the Western World*, Exhibition Catalogue, Chicago, The David and Alfred Smart Gallery, University of Chicago, 1985.
- . *Blue & White: Chinese Porcelain around the World*, Chicago, Art Media Resources, 2000.
- Eche, Youssef. *Les bibliothèques arabes publiques et semipubliques en Mésopotamie, en Syrie et en Egypte au moyen age*, Damascus, Institut français de Damas, 1967.
- Hunter, Dard. *Papermaking: The History and Technique of an Ancient Craft*, New York, Dover, 1974 (original ed. 1943).
- Goitein, S. D. *A Mediterranean Society*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1967–1994.
- Hoernle, A. F. Rudolf. "Who Was the Inventor of Rag-Paper?" in: *Journal of the Royal Asiatic Society*, no. 43 (1903), pp. 663–684.
- Khan, Bills Geoffrey. *Letters and Deeds: Arabic Papyrus of the 7th to 11th Centuries*, ed. Julian Raby, The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art. London, The Nour

the Arabian Nights”; D. S. Rice, “The Oldest Illustrated Arabic Manuscript”.

12. *Doctrina Patrum*.

13. L. Perria, “Il Vat. Gr. 2200. Note codicologiche e paleografiche”.

۱۴. جنازه مخزن کتابهای دینی در جوار کنیسه هاست؛ و جنازه قاهره خزانه کتاب کنیسه بن عدرا در فسطاط (قاهره کهن) است که در حدود ۲۰۰۰،۰۰۰ نسخه خطی یهودی در آن نگهداری می‌شود. — و.

15. S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*.

16. Youssef Eche, *Les bibliothèques arabes publiques et semipubliques en Mésopotamie*.

17. Jonathan M. Bloom, op. cit., p. 117.

18. Sheila S. Blair, *Islamic Calligraphy*.

19. Jonathan M. Bloom, “Paper: The Transformative Medium in Ilkhanid Art and Architecture”.

Foundation in association with Azimuth Editions and Oxford University Press, 1993.

Perria, L. “Il Vat. Gr. 2200. Note codicologiche e paleografiche” in: *Revista di Studi Byzantini e neoellenici*, nos. 20–21 (1983–1984), pp. 25–68.

Rice, D. S. “The Oldest Illustrated Arabic Manuscript” in: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, no. 22 (1959), pp. 207–220.

Roberts, Colin H. and T. C. Skeat. *The Birth of the Codex*, London, Oxford University Press for the British Academy, 1983.

Sims-Williams, N[icholas]. “Ancient Letters”, in: *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, vol. 2, London; New York, Routledge & Kegan Paul, 1987, pp. 7-9.

Srøsen, Henrik H. and Boris Marshak. “Silk Route”, in: *The Dictionary of Art*, ed. Jane Turner, vol. 28, New York, Grove, 1996, pp. 718-723.

Soteriou, Alexandra. *Gift of Conquerors: Hand Papermaking in India*, Middletown, NJ: Grantha, 1999.

Tsuen-hsui, Tsien. *Paper and Printing, Science and Civilisation in China*, ed. Joseph Needham, vol. 5, pt. 1, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

Zeymal, T. I. “Kala-i Mug”, in: *The Dictionary of Art*, ed. Jane Turner, vol. 17, New York, Grove, 1996, p. 735.

پی‌نوشتها:

۱. این مقاله ترجمه‌ای است از:

Jonathan M. Bloom, “Silk Road or Paper Road?” in: www.silk-road/newsletter/vol3num2/5_bloom.php.

2. Henrik H. Sørensen and B[oris] Marshak, “Silk Route”.

3. John Carswell, *Blue and White: Chinese Porcelain and Its Impact on the Western World*.

4. Tsien Tsuen-hsui, *Paper and Printing, Science and Civilisation in China*; Jonathan M. Bloom, *Paper Before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World*.

5. A. F. Rudolf Hoernle, “Who Was the Inventor of Rag-Paper?”

6. Alexandra Soteriou, *Gift of Conquerors: Hand Papermaking in India*.

7. Colin H. Roberts and T. C. Skeat, *The Birth of the Codex*.

8. Bills Geoffrey Khan, *Letters and Deeds: Arabic Papyri of the 7th to 11th Centuries*.

9. Nicholas Sims-Williams, “Ancient Letters”.

10. T. I. Zeymal, “Kala-i Mug”.

11. Nabia Abbott, “A Ninth-Century Fragment of the Thousand Nights: New Light on the Early History of